

Uzun yıllar süren bir arşiv taramasının getirdiği yeni verilerin Osmanlı Anadolu şehirleri üzerindeki bilgilerimizi zenginleştirdiğine hiç şüphe yok. Faroqhi ihtiyatla Osmanlı şehirleri üzerinde bir tipoloji denemesinden kaçmıyor. Örneğin 76. sh. den itibaren yer alan Karadeniz limanları ve İstanbul bölümüne göz atıldığında yazarın bu tutumu anlaşılıyor. Kendi arşiv bulguları ve Osmanlıların monografileri ile yetinen yazar Osmanlı öncesi veya Ceneviz, Venedik araştırmalarına başvurmamış. Çünkü Braudelvarf bir tipoloji denemesine girmek istemiyor. Hatta İstanbul bizzat yazarın bilinçle itelediği bir konu gibi, bu yolla Balkan iktisadiyatına girmek konu dağıtacaktır. Yazarın bu daraltıcı tutumuna hak vermek gerekir. İstanbul için yazarın (15.sh.de) herhalde 17. asırdaki yarım milyonu aşkın figürü üzerindeki tartışmasına da katılmak gerekir. İstanbul kenti bir bakıma Anadolu kentlerinin iktisadiyatından daha zor araştırılacak durumdadır, malzeme dağınık, yanıltıcıdır.

Faroqhi Başbakanlık arşivindeki *mühimmeler*, maliyeden müdevver ve diğer tasnifler yanında Orta Anadolu kentlerinin Kadı sicilleri ve önemli miktarda Tahrir defterlerini kullanmıştır. Bu tarama nedeniyle benzeri konulardaki çalışmalara göre; Faroqhi'nin kitabı, 16-17. yüzyıl Osmanlı kentleri üzerinde uzun zaman başvurulacak bir el kitabı sayılmalıdır.

Faroqhi (sh. 40 dan itibaren) bütün ekonomik aktivitenin yoğunlaştığı ve tayin edici rolü olan şehir merkezlerinde Ayverdi-Barkan ve İnalçık teorisini vakıfların etkinliği tezini kabul ediyor. Burada yazar Anadolu kentleri için örneklemeler ve sayım tabulaları da vermiş. 16-17. yüzyıl ekonomisi için çok spekülâtif bir konu olan kumaş manifaktürü, gelişimi, kent ve çevresindeki etkileri ele alınmış. Daha önce Ö. Ergenç'in Ankara için yaptığı belirlemelerin muhtelif yerlerdeki tesbiti, özellikle pamuk tarımına bağlı olarak ele alınan pamuk dokuma merkezleri, ipek ve sonra boya ile ilgili madenler ve maddeler bu bölümde sözkonusu. 16. yüzyıl kent tarihçilerimizin Ergenç, Halaçoğlu'nun yaklaşımının geniş biçimde verilerle sınanıp saptandığı bir bölüm ise sekizincisi; tarımsal üretimle kent nüfusu ve büyüme arasındaki bağlantıya işaret ediyor. Burada Faroqhi daha çok Konya-Akşehir ve civarını örnek olarak almış. Göç ve kentin gelişimi adlı bölümde Celâli kargaşası ve benzeri anarşi dönemlerine ait palankaların yapımı ve savunma tedbirleri üzerinde durulmuş. Burada 9 nolu foto üzerinde durmalıyız. Sur üzerine ev yapma'nın böyle bir savunma dönemiyle ilgisi olduğu şüphelidir. Kent surları bitişine ve üstüne ev yapmak memnuattandı. Bu gibi bir mimari 16-17. yüzyıllar ve daha öncesinin değil, 19. yüzyılın kalıntısı olmak gerekir.

Faroqhi'nin adigeçen çalışması Türkiye'de Özer Ergenç, Y. Halaçoğlu, Musa Çadircı gibi tarihçilerle başlayan şehir monografileri geleneğinde yeni bir aşama bir toparlama ve herhalde, 16-17. yüzyıl Anadolu tarihi araştırmalarına değerli bir katkıdır.

İLBER ORTAYLI

BERNARD LEVIS, *The Jews of Islam*, Princeton 1984, 245 sh.

A.IV/8274

Osmanlı musevliği tarihçiliğinin en az işlenen konularından biri. Hiçbir ülkede musevî cemaati Osmanlı imparatorluğunda olduğu kadar renkli ve değişik boyutlara sahip değildir. Bu renklilik cemaatin menşei kadar yaşayan folklorunda, dilinde, zamandan zamana değişen iktisadi durumunda görülür. Osmanlı musevliğinin tarihini yazmak, bizzat Osmanlı tarihini yazmak kadar güç ve karışık bir iştir.

Bernard Lewis, İslâm ülkelerinde İslâmdan sonra Yahudileri ele alıyor. Bu geniş konu içinde Osmanlı yahudiliğinin yeri gene görelî olarak azalacaktır. Nitekim eldeki kitabın yarısı bu konuya tahsis edilmiş. Ancak yazarın geniş literatür bilgisi, arşiv çalışmaları ve edibane uslûbu, okuyucuya sorunun yeni boyutlarını tanıtıyor ve ortaçağla birlikte musevilik kültürü de doğudan batuya doğru temerküz etmiştir. Judaeo-İslam geleneği başlıklı bölümde Yahudi ve İslam dini, tatbikat ve uygarlıkta ikisi arasında büyük benzerlikler vardır. Yahudi-İslam arasındaki çatışma (var olduğu zaman) dini akaiden çok maddî hayat pratiğinde yatan nedenlere dayanır. Oysa hıristiyanlıkta antisemitizm hıristiyan akaidinden ileri gelir. Gerçekten de 325 Nicea konsülünün bu kararı 1960 lara kadar sürdü.

Osmanlı Musevilikinin kaynakları Avrupa, Osmanlı-Türk, Arap ve hahambaşılık arşivleridir. Bu zengin kaynak henüz başlangıç etüdleri halindedir. Osmanlı fütûhatının ilk asırlarında İstanbul ve Akdeniz adalarındaki Romanyot dediğimiz Yunanca konuşan Yahudi kolonisi bu dili az zamanda kaybetmişti. Bizans mirası olan bu grup dışında Ortadoğudaki (Mezopotamya ve yukarı Mezopotamya) Arapça-Aramice konuşan ve nihayet Osmanlı döneminde 15. asır sonunda İspanyadan ve diğer Avrupa ülkelerinden gelenler hesaba katılmalıdır. Böyle rengârenk bir gurubun etüdünün kolay olmayacağı, bir çok meslek grubunun ortak uğraşısıyla anlaşılabilceği açıktır. Musevi cemaati Avrupa da baskı görüp kovulduka, Osmanlı ülkesine kabul edilmişlerdir. Yazara göre bu sadece bir lütuf değildir, hatta çağrılmışlar bu tarafa göçmeye teşvik edilmişlerdir. İlk yüzyılda Avrupa tababeti, matbaa, fen bilgisi, muhasebe ve malî becerileri, para meselesindeki, ticaretteki tecrübeleriyle toplum hayatına önemli katkıları olan Yahudiler, Osmanlı imparatorluğunda seçkin bir azınlık grubu sayılabilirlerdi; ama 17. yüzyıl ortalarından itibaren bu statülerini kaybettiler ve özellikle Rumlar ve nihayet Ermeniler lehine iktisadî içtimai bir gerileme dönemine girdiler. Ticari, iktisadî gerilemeyi Avrupa ile ilişkilerin kopması ve mesela Avrupa elçilikleri nezdindeki tercümanlık gibi görevleri kaybetme süreci izledi. B. Lewis'in kitabında İstanbul Musevi folkloru, günlük hayatın akışı konusunda çok zengin bilgiler bulamıyoruz; bu onun bir kusuru olmaktan çok, araştırılmayan ve gittikçe kaybolan bu fenomenin karşısında genelde Judaistlerin ve Judeo-turkologların elan hareketsiz ve ilgisiz kalmalarından ileri gelmektedir. Bildiğimiz nadir istisnalardan biri bir romanist olan ve İstanbul Musevilerine dil tetkikleri yoluyla yönelen Marie Christine Varol'un basılmayı bekleyen saha tetkikleridir. Lewis, yazılı kaynaklar ve ikincil literatürün aslında son derece ustalıklı bir derleme ve değerlendirmesini yapmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunda özellikle Rumeli kıtasındaki Yahudi cemaati ile Rum-ortodokslar arasında belirgin bir çatışma vardı. Mahalli Rumların malûm iğneli fiçi söylentileriyle Yahudi cemaatini sık sık idari otoritelere şikâyet ettikleri de görülür, Hükümet ve şer'î mahkemeler bu gibi şikâyetleri dikkate almıyor ve davanın görülmesini reddediyordu. (yazarın zikrettiği Uriel Heyd'in, *Ottoman Criminal Law* undaki bir kayıt gibisi daha ayrıntılı olarak *Mühimme defteri* 78, sh. 616 da bulunabilir. 25 muh. 1018) Tanzimattan sonra da bu gibi olaylar geniş ölçüde devam etti. 1850 yılında Rumeli vilayetleri bir olayla çalkandı. Güya bir Rum kadını ve meczub bir çocuk rüyalarında Meryem Anayı görmüş; onlara Yahudilerden alışveriş etmemeleri ve Türklerle iyi geçinmeleri, yıkık manastırı onarmalarını tenbih etmiş. Bu rüya üzerine Selânik, Tırhala, Yanyadan cemaatler dilekçe yağdırmağa başlamıştı. İkinci Meşrutiyette mebuslardan Cosmidî Efendinin Filistindeki kolonizasyon yüzünden hükümeti eleştirdiği ve bazı nazırları siyonizmle itham ettiği biliniyor.

B. Lewis'in kitabında aranan bir bahis Kırım Hanlığındaki Yahudi cemaati veya cemaatleridir. Dilleri, menşeleri, ekonomik durumları, aralarındaki itikadî ayrılmaları ile, Osmanlı coğrafyasının bu köşesindeki Musevilik, Lewis'in kitabından sonra da halen meçhul bir konu olarak kalmaya devam ediyor.

İLBER ORTAYLI

